

dc_1067_15

Ambrus Attiláné Kéri Katalin

**LÁNYNEVELÉS ÉS NŐI MŰVELŐDÉS
AZ ÚJKORI MAGYARORSZÁGON**

(nemzetközi kitekintéssel és nőörténeti alapozással)

Akadémiai doktori értekezés tézisei

Pécs, 2015

dc_1067_15

Az értekezés szintetizáló igénnyel próbálja bemutatni **az újkori magyarországi¹ nőnevelés magyar nyelvű nyomtatott forrásokra alapozott történetét**. A kutatás során vizsgált földrajzi terület, a források keletkezési helyének köre elsősorban és alapvetően **Magyarország és Erdély**. Ugyanakkor ki kell emelni, hogy a vizsgálódást **széleskörű nemzetközi beágyazottsággal** és összehasonlításokkal végeztük, hiszen – különösen a XVIII. század második felétől – a magyarországi nőtörténetre és a leánynevelés elméletére és gyakorlatára is jelentős hatással voltak a külföldi (az európai és – kisebbrészt – észak-amerikai) eszmék és történések. A munkánkban foglalt – önmagában is igen tág – témakör kifejtését **nőtörténeti alapozással** végeztük el.

Ugyan mind a külföldi, mind a magyar nőtörténet és leánynevelés vonatkozásában tettünk bizonyos kitekintést a kora újkor, különösen a XVII. század időszakára is, szeretnénk hangsúlyozni, hogy az értekezés középpontjában a XVII-XVIII. század fordulójától a XX. század elejéig, pontosabban a dualista államrendszer megszűnéséig tárgyalt bő két évszázad áll. Ez az időkeret nevelés-, művelődés-, társadalom-, nő-, eszme-, politika- és gazdaságtörténeti szempontból is több, önmagában is tanulmányozásra méltó korszakot foglal magába. A tág időkereteket azért választottuk, mert az újkor kezdeti, a hagyományos nőideál szerinti lánynevelést célul tűző lépéseitől indulva a XX. század elejére áll végül előttünk az a „modern” nő, aki – ha korlátok közé szorítottan is – először részesülhetett a férfiakéhoz hasonló képzésben valamennyi iskolai szinten, és korábban soha nem látott módon élhetett a kor művelődési lehetőségeivel.

¹ Hasonlóan, mint az újkorral foglalkozó több más kutató, a művünk címében feltüntetett „Magyarország” keretei között az erdélyi lánynevelés-történetével kapcsolatosan feltárt adatainkat is bemutatjuk és elemezzük. Mintát jelentettek számunkra ebben többek között és kiemelten a következő művek: KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1996. (3., kiegészített kiadás) és MÉSZÁROS István: *Az iskolaiügy története Magyarországon 996-1777 között*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981.

Mivel a kutatás elsősorban korabeli magyar nyelvű nyomtatott forrásokra (kisrészt magyarra fordított német és latin szövegekre) alapozott, a hatalmas mennyiségű feltárt adat ellenére sem lehetséges valamennyi társadalmi rétegre, felekezetre és nemzetiségre vonatkozó megállapításokat tenni. Jóllehet, helyenként (például a népszámlálási adatok elemzése során, egyházvizsgálati jegyzőkönyveket feldolgozva) sikerült nagyívű, a teljes nőtársadalomra vonatkozó áttekintést adni, az értekezés alapvetően a **közép- és felső társadalmi rétegekhez** tartozó lányok és nők históriájáról, nevelés- és művelődéstörténetéről szól, és alapvetően nem a nemzetiségekről, hanem a magyarországi és erdélyi magyarokról. Már bevezetésünkben szeretnénk hangsúlyozni, hogy jóllehet, az újkori lánynevelés történetének természetesen meghatározó vonulata a lányok alsó-, közép- és felsőfokú iskoláztatásának története, ez az értekezés *nem csupán iskolatörténet*, hiszen többnyire nem vizsgáljuk benne az egyes iskolatípusok tanterveit, tankönyveit, a bennük alkalmazott tanítási módszereket; és a jogi szabályozás történetét is inkább csak háttérinformációként vázoljuk. Kiemelt figyelmet fordítunk viszont a **nem intézményesült nevelés változatos formái** és dimenziói mellett a **lányok intézményesült nevelésével kapcsolatos viták és vélemények alakulására, érvkészletére**, azok **sajtórepresentációjára** (többek között például a leányközépiskolák, a lányok érettségi vizsgára bocsátásának kérdése, a nők egyetemre kerülése, illetve a leány-testnevelés, a háztartási munkákra való iskolai felkészítés és egyéb sarkalatos témák esetében).

Az értekezés – jóllehet, jelentősen merített a korábban írott elemző művekből – megpróbál az **eddigiektől eltérő**, a fentebb vázolt kereteken belül **átfogó, ugyanakkor részletgazdag összegzést** készíteni a témáról. Ennek érdekében egy széles **társadalomtörténeti háttérbe** ágyazott, a **nőtörténet** fejleményeire és különböző területeire is figyelő olyan mű létrehozása volt a célunk, amely **sokszínű** és aprólékosan feltárt **forrásanyagával, tematikus és módszertani sokoldalúságával** megkísérel folyamatában feltárt, összefoglaló és – reményeink

szerint némileg újszerű – képet adni a lánynevelés újkori történetéről.

A kutatás előzményei

A neveléstörténet gazdag tematikájának kiemelkedő, már a korábbi századokban is gyakran kutatott területét jelenti a *nőnevelés múltjának* feltárása. Hosszabb és rövidebb lélegzetű önálló monográfiák, tanulmánykötetek, szemelvénygyűjtemények, cikkek és esszék íródtak a leánynevelés és női művelődés történetének eddigi kutatási eredményeiről, valamint összefoglaló, a női emancipációval átfogóan, több szempontból foglalkozó művek részletei szólnak ugyanerről. A témát felölelő, hatalmas mennyiségű szakirodalomnak az áttekintése ma már elképzelhetetlen a bibliográfiai adatokat gyűjtő és csoportosító, nyomtatott és elektronikus adatbázisok nélkül. Értekezésünkben **több száz**, a témáról írott külföldi és hazai művet tekintettünk át, amelyek túlnyomórészt a XIX-XXI. században íródtak.

Számba vettük az országok felett átívelő, fontosabb összefoglaló műveket éppúgy, mint egyes kiemelt országok lányneveléstörténeti könyveit és tanulmányait. Vizsgáltuk így Nagy-Britannia, Franciaország, Németország, Ausztria, Svájc, Spanyolország, az USA, Kanada valamint Latin-Amerika néhány országának kutatástörténeti sajátosságait, kitérve a fejlődési trendekre, alapvető témacsoportokra éppúgy, mint az elért eredményekre. A nemzetközi lánynevelési kutatások múltját maguknak a nőtörténeti vizsgálódásoknak a történetéhez kapcsolva tártuk fel, hiszen azok fontos háttérrel jelentenek a nőnevelés históriáját kutató neveléstörténészek is.

Magyarországon szintén már a XIX. századtól születtek olyan munkák, amelyek szerzői visszatekintettek korábbi korok nőnevelési törekvéseire. (Téziseinkben eltekintünk ezek részletes felsorolásától és jellemzésétől, bibliográfiai adataik feltüntetésétől,

hiszen azokat az értekezés szövege tartalmazza.) Az első írások a legtöbb esetben az akkoriban formálódó pedagógiai sajtóban, kiemelten például a Nemzeti Nőnevelés és a Magyar Paedagogia számaiban jelentek meg. A századfordulóhoz közeledve és azon pár évvel túllépve is gyakori téma volt az évszázaddal korábbi, a hazai nőoktatás és nőemancipáció hajnalát jelentő időszakot érintő visszatekintés, például Péterfy Sándor, Kiss Áron, Várnay Sándor, Szelényi Ödön és mások tollából. Már ebben, a lánynevelés-történet kutatásának korai időszakában is fontos téma volt a XIX. századi jeles nőalakok vagy a női művelődésért sokat tett férfiak életútjának a bemutatása. A XIX. század végétől megjelenő, felsőoktatási tankönyvként írt neveléstörténeti kézikönyvekben, Garamszeghi Lubrich Ágost, Fináczy Ernő, Prohászka Lajos és más tudósok műveiben is helyet kapott a lánynevelés története. Műveik bizonyítják, hogy ezek a szerzők kiválóan ismerték a nőnevelés-történet számos hazai és külföldi, elsődleges és másodlagos forrását.

Ami a magyarországi nőnevelés történetét illeti, a XX. század első felében születtek meg Kornis Gyula tollából azok az első igazán jelentős, a témára vonatkozó összefoglalások, amelyek mindmáig szilárd alapját képezik ezzel kapcsolatos ismereteinknek.

A két világháború között már megfigyelhető volt az a – nem csupán hazánkban látható – jelenség, hogy a nőnevelés, a nőemancipáció történetének kutatói között megjelentek a nők is, például Schwarcz Etel, Evva Gabriella, Bobula Ida, akik ebben az időszakban írták nő- és lánynevelés-történeti tárgyú doktori értekezésüket. Jelentős volt a korszakban a nőnevelés históriáját érintő forráskiadás is.

A II. világháború utáni években a lánynevelés történetének kutatása megtorpant, az 1960-as évektől viszont – hasonlóan a nőtörténet-írás más tématerületeihez – ismét fellendült. Ebben az évtizedben jelentős összegzések születtek, amelyeket aztán egy ideig alig követtek hasonlóak. Orosz Lajos összeállításában és igen alapos bevezetésével 1962-ben jelent meg a *A magyar nőnevelés úttörői* című, adatgazdag bevezetéssel publikált szemelvénygyűjtemény, amely az I. Ratio educationis

megjelenésének időszakától a kiegyezésig terjedően mutatja be a hazai lánynevelés fejlődéstörténetét. Nagyné Szegvári Katalin jogtörténész az 1960-as évek végétől kezdve több olyan, a lánynevelésről, a női művelődésről írott alapmunkát tett közzé, amelyekben a jogi szabályzók változása mellett részletes sajtóanyagra és más, a nőneveléssel kapcsolatos nyomtatott forrásokra támaszkodva, széles nemzetközi kitekintéssel alapozta meg következtetéseit. A hazai intézményesült lánynevelés-történet meghatározó időszakáról máig az egyik legteljesebbnek tekinthető összefoglalás az általa készített *A nők művelődési jogaiért folytatott harc hazánkban (1777-1918)* című, 1969-es kötet. Ugyancsak ő és Ladányi Andor készítették több meghatározó művet – együtt és külön is – a nők hazai egyetemi képzésének történetéről.

Pukánszky Béla a magyarországi nőneveléstörténet-írás eddigi legátfogóbb művét publikálta 2006-ban *A nőnevelés évezredei* címmel. Monográfiájában széles elsődleges és másodlagos forrásbázisra támaszkodva foglalta össze a magyar és egyetemes lánynevelés történetét az ókortól napjainkig.

Téziseink ezen részében szeretnénk jelezni, hogy számos további hazai és külföldi – értekezésünkben idézett – szerző készített még jelentős könyveket, tanulmányokat, könyvfejezeteket és konferencia-előadásokat a hazai és/vagy külföldi nőnevelés történetének valamely korszakáról vagy területéről, kiemelkedő alakjairól.

A kutatás alapkérdései

Kutatásunk középpontjában annak vizsgálata állt, hogy melyek voltak az újkori magyarországi és erdélyi leánynevelés és női művelődés történetének a legfontosabb jellemzői. Választ kerestünk arra a kérdésre, hogy az intézményesült és nem intézményesült lánynevelés különböző szintjeit érintő változások hogyan ágyazódtak be a nő- és neveléstörténet nemzetközi folyamataiba.

Ennek feltárása érdekében kutattuk azt, hogy a már a középkortól és a reneszánsz időszakától kezdve igen gazdag, sok száz változatos tartalmú és műfajú forrásból álló külföldi *querelle des femmes* irodalom hogyan éreztette hatását Magyarországon és Erdélyben. Megpróbáltuk feltárni, hogy milyen fordítások és átdolgozások történtek ezen művek esetében, különös tekintettel azokra a szövegekre, amelyek a lánynevelés és a nők értelmének természetét, tudományokhoz való viszonyulását tárgyalták. Nem elégedtünk meg azzal, a nő- és lánynevelés-történetben hagyományos feldolgozási formával, hogy csupán a nőket, művelődési jogait *pártoló* forrásokat válogassuk össze, hanem bőven merítettünk a *nőellenes* irodalom darabjaiból is, hiszen ezeknek az újkorban (még a XIX-XX. század fordulóján is) nagy szerepük volt a közvélemény formálásában. Jelentőségüket a magunk részéről abban is látjuk, hogy külföldön és hazánkban is gyakran éppen ezek lendítették előre a nők jogaiért fellépő, a kezdeti időszakban csupán maroknyi szerző gondolkodását. Kutatási koncepciónk szerint így tehát nem csupán a nőekkel és lányneveléssel kapcsolatos *vélemények*, hanem a különböző szinteken és fórumokon, helyi vagy akár országos, sőt nemzetközi szintérré átlépő *viták* is kutatásaink középpontjában álltak.

Fontos, és nagyon sokrétű vizsgálódást kívánó kérdés az, hogy az újkori lánynevelés-történetben tapasztalható fejlődés, az intézményesült oktatás fokozatos, a XIX. század végétől felgyorsult és látványos kibontakozása mennyiben volt *függvénye a társadalmi, gazdasági, demográfiai, politikai és eszmetörténeti fejlődésnek*. Kutatásunkban kerülni próbáltuk azt a megközelítést, amely vagy csupán eszmetörténeti, vagy csak iskolatörténeti szálra fűzi fel a lánynevelés történetét. Ahol lehetséges volt, szélesebb társadalom- és gazdaságtörténeti, a népességszám változását is felmutató, illetve a nőtörténet főbb lépéseit taglaló alapozást adtunk így kutatásainknak. Ez többek között tágította ismereteinket az anyaság kultuszának újkori virágzását illetően, fontos adalékokat nyújtott a nők munkaerőpiaci elhelyezkedésre történő felkészítése vonatkozásában, és tovább mélyítette a lánynevelés és a nemzeti fejlődés, a magyar nyelv ügye és a nemzetnevelés között feltárt eddigi kapcsolatokról való tudásunkat.

Választ kerestünk arra, hogy a lánynevelés modernizálásának, a női művelődési lehetőségek kiszélesedésének (hazánkban dualizmus kori) időszakában hogyan éltek tovább a nők *hagyományos szerepeihez* kötődő nevelési tartalmak. Vizsgáltuk azt, hogy mindez mennyiben volt magyar jelenség, illetve milyen hazai sajátosságok mutathatók ki ezekkel kapcsolatosan.

Mivel forrásfeltárásunk során törekedtünk arra, hogy ne csupán az újkor vezető oktatáspolitikusai és pedagógiai gondolkodói lánynevelési eszméit tárjuk fel, fontos kérdésként vetettük fel azt, hogy a *magánemberek* (például a szülők vagy maguk a lány-növendékek, az édesanyjukra, lánytestvéreikre visszaemlékező férfiak) hogyan élték meg a nevelés mindennapjait, illetve azt, hogy a „közvélemény” és annak *formálói* hogyan nyilatkoztak meg a nőkről és tanulmányaikról, a művelődésükről különböző fórumokon, például a sajtó hasábjain, szakmai gyűléseken, szószékeken vagy éppen a kor népszerű regényeiben. Lehetőségeinkhez mérten figyeltünk a különböző felekezetek által megfogalmazott, és a politikai célkitűzésekhez viszonyítva lassabban változó véleményekre is.

A kutatás forrásai

Az értekezésünk alapját jelentő, több éves kutatások során a forrásfeltárásban kettős cél vezérelt minket. Egyrészt arra törekedtünk, hogy az újkori magyar lánynevelés történetéhez megtaláljuk a lehető legtöbb és legváltozatosabb **elsődleges kútfőt**. Ezekhez gyűjtöttünk számos eredeti nyelvű, a korszakban keletkezett **külföldi szöveges forrást** is, amelyek egy részét virtuális tárhelyeken találtuk meg. Másrészt fontos törekvésünk volt, hogy lehetőségeinkhez képest a legteljesebb módon összegyűjtsük az értekezés témájával kapcsolatosan az elmúlt másfélszáz évben született (magyar és főbb külföldi) **feldolgozásokat**: a lánynevelésről, női művelődésről és nőtörténetről szóló könyveket, tanulmányokat, cikkeket, előadás-szövegeket, (gyakran csak kéziratban hozzáférhető)

szakdolgozatokat és doktori munkákat, téziseket. Az *eredeti* szövegekhez és képanyagokhoz akkor is mindenképpen megpróbáltunk hozzáférni, ha azok egészében vagy részleteikben különböző szemelvénygyűjteményekben vagy másodlagos (elemző) forrásokban keletkezésük óta már megjelentek. A kutatás *primér forrásai* között szerepelnek egyrészt azok a **külföldi** (főbb francia, spanyol, olasz, német és angol, esetenként orosz, katalán vagy latin nyelvű) és **hazai** magyar nyelvű **könyvek, pamfletok és vitairatok**, amelyek a XVII-XX. század között részben vagy egészében a nőkérdésről és/vagy a leánynevelésről íródtak. Tanulmányoztuk és tematikai bontásban csoportosítva elemeztük továbbá a hazai magyar nyelvű **sajtó** témához kapcsolódó anyagát, kiemelten a Tudományos Gyűjtemény, az Athenæum, a Felső Magyar Országgyűlési Minerva, a Fillértár, a Családi Lapok, a Nemzeti Nőnevelés, a Magyar Paedagogia, valamint a Vasárnapi Újság és az Új Idők korszakban kiadott **valamennyi (összességében több száz) számát**, és számos további lap (például az Erdélyi Múzeum, a Budapesti Szemle, az Élet, a Pécsi Közlöny, a Borsszem Jankó, a Veréb Jankó, a Kerékpáros Hölgyek Lapja, a Magyar Lányok, az Élet, a Természettudományi Közlöny, A Nő és Társadalom, a Szocializmus, a Magyar Iparművészet, a Zalai Közlöny, a Néptanítók Lapja és különböző divatlapok illetve női lapok) egyes évfolyamait vagy témánkhoz kapcsolható számait.

Kiemelt forrásaink voltak a II. Egyetemes Tanügyi kongresszus **jegyzőkönyvei**; az 1880-1910 közötti **népszámlálási adatsorok** vonatkozó tételei; az újkor időszakának neveléssel és női jogokkal kapcsolatosan keletkezett **jogi dokumentumai** (főként törvények és rendeletek); továbbá a korszak sajtótermékekből feltárható, nőneveléssel, nőemancipációval kapcsolatos **karikatúra-anyaga** és nőket érintő **humorisztikus írásai**. Vizsgálódásainkat amennyire lehetséges volt, kiegészítettük olyan **személyes emlékekkel** (korabeli naplókából, memoárokból, levelekből, útleírásokból vett részletekkel), amelyek bepillantást nyújtanak a női élet, a leánynevelés és női művelődés mindennapjaiba, a mikrotörténesek világába. A leánynevelés eszményeinek vizsgálatát – a neveléstörténeti kutatások gyakorlata szempontjából többnyire rendhagyónak tekinthető módon – egyes, a vizsgált időszakban

népszerű **lányregények** és egyéb **irodalmi művek** (versek, regények, novellák) vizsgálatával is kiegészítettük.

A női testről való gondolkodás, a női egészségnevelés és leánytestnevelés tanulmányzásához fontosnak éreztük korabeli **diatetikai, nőgyógyászati könyvek** felkutatását is. Kiemelten figyeltünk továbbá a nők otthoni tevékenysége szempontjából meghatározó **kézimunka- és háztartási tanácsadó, életvezetési** illetve **gyermeknevelési kézikönyvekre**. Tekintettel arra, hogy az általunk vizsgált újkori időszakban – az akkor még túlnyomórészt vallásos – széles néprétegek világ- és emberképét, a női szerepekről és lánynevelésről való gondolkodását is mennyire befolyásolták az egyházi prédikációk, áttekintettük és felhasználtuk (a teljesség igénye nélkül) több tucatnyi, a XIX. század során keletkezett **katolikus** és néhány korábbi **református prédikáció** nyomtatott szövegét is ennek a műnek a megírásához. Az egyes lányiskola-típusok esetében átvizsgáltunk néhány, a képzés tartalmi elemeire rávilágító **tantervet** is, az iskolákban használt tankönyvek és iskolai értesítők anyagának feltárását azonban zömmel kutatásaink következő szakaszában tervezzük, mint ahogyan a népiskolákban használt felekezeti és állami tantervek lánynevelés szempontjai szerint való átfogó elemzését is.

Feltárásaink során természetesen törekedtünk arra, hogy minél több levéltári, illetve kéziratos forrást is beemeljünk a kutatásba: főként országos és vidéki **nőegyleti iratok**, Baranya megyei katolikus és református **egyházvizsgálati jegyzőkönyvek**, Fejér és Baranya megyei királyi és katolikus egyházmegyei **tanfelügyelői iratok**, továbbá **magánlevelek, kéziratos naplók** segítettek a kutatásainkat.

A kutatás *másodlagos* forrásait jelentették azok az elemző munkák, amelyek a XIX. század második felétől napjainkig a lánynevelés és női művelődés históriájáról készültek. Ezeknek – a lehetőségeinkhez képest legteljesebb – összegyűjtését a hazai kézi könyvtári katalógusok és tematikus bibliográfiák, folyóirat-repertóriumok mellett a fentebb már említett különböző magyar és külföldi elektronikus adatbázisok is nagyban segítették.

Kutatásaink a történettudomány és a neveléstörténet kutatása során használt módszerekre alapozódtak. Az alapvető historiográfiai-szakirodalmi tájékozódás után többnyire egymással párhuzamosan gyűjtöttük az elsődleges és másodlagos forrásokat; ahol ezt szükségesnek láttuk, törekedve az előbbieket hitelességének, eredetiségének vizsgálatára. Ezt követően végeztük el a primér források kronológiai és tematikus csoportokba rendezését, majd ezek **forráskritikája**, **kvalitatív elemzése**, összevetése, a bennük foglalt gondolatok hatás- és recepcióvizsgálata következett. Az ezekből nyert információk segítségével tudtuk elvégezni a másodlagos források kritikai feldolgozását, adataik pontosítását, pótlását, helyesbítését.

A statisztikai és demográfiai adatok esetében próbáltunk **kvantitatív metódusokat** is beemelni a vizsgálódásba, elsősorban azzal a céllal, hogy a szövegelemzések során gyakran háttérben maradó társadalmi rétegek és csoportok, bizonyos esetekben a (női) népesség egésze jobban láthatóvá váljon. Jóllehet, csupán kezdetleges próbálkozásként, de megkíséreltük néhány dualizmus kori képi forrás (karikatúra) **ikonográfiai elemzését** is, hiszen úgy gondoljuk, ezek fontos adalékokat hozhatnak a nőkép és a lánynevelés korabeli alakulásáról, közvéleményben élő megítéléséről.

A **diakrón megközelítés** ugyan művünk fontos felvezető szálát jelenti, ám minden esetben, amikor csak erre mód nyílt, a kronológikus témavezetés mellett megpróbálkoztunk a **szinkrón szempontok** érvényre juttatásával. Ezen belül kiemelten kezeltünk néhány, a lánynevelés történetéből jól kibontható olyan *problématörténeti csomópontot*, mint például a leányok testi nevelése, az olvasási és művelődési szokások és lehetőségek, az anyaságra és a háziasszonyi-gazdasszonyi szerepre történő (iskolai és nem iskolai) felkészítés. Fontosnak tartottuk továbbá a különböző történeti korszakok és földrajzi területek (esetenként különböző felekezetek, társadalmi rétegek) lánynevelési szokásai,

nőideálról alkotott véleménye közti *összehasonlítások* elvégzését. Lényegesnek tartottuk ezek mellett a *hatás- és recepciótörténeti vizsgálódásokat*, hiszen ezek mutatnak rá igazán arra, hogy az újkori lánynevelés történetében melyek voltak a lényegesen új gondolatok és törekvések, hogyan áramlottak korszakról korszakra és országról országra bizonyos alapgondolatok, művek vagy műrészletek. Ezek a kutatások mutattak rá arra is, hogy az újkori Magyarországon és Erdélyben hogyan jelentek meg és miként hatottak külföldi szerzők lánynevelési és nőkről írott könyvei, milyen fordítások és átdolgozások készültek ezekről, illetve hogy mi volt (volt-e?) tipikusan hazai a leányok iskolai vagy nem intézményesült nevelésében.

A jelentős számban gyűjtött elsődleges és másodlagos források segítségével az újkori lánynevelés **összegző leírását** tűztük tehát célul, természetesen elismerve azt, hogy az igen összetett témakör számos részletének és összefüggésének feltárása, maga a fiú- és lánynevelés együttes – nem csupán párhuzamba állított, hanem kapcsolatokat és hatásokat feltáró – történetének a kifejtése még jórészt a jövő feladata lesz.

A kutatás eredményei

Tapasztalataink a lánynevelés és női művelődés történetének kutatásáról

Kutatásaink során számos – több száz – olyan hazai és külföldi, a XIX-XXI. században keletkezett művet sikerült feltárnunk, amelyek a nőtörténet és lánynevelés-történet valamely korszakának feldolgozását, forrásértelmezését nyújtják. Ami kutatott témánk **historiográfiáját** illeti, jól kirajzolódik, hogy világszerte melyek a leginkább kutatói érdeklődésre számot tartó témák. A neveléstörténet-írás XIX. századi születése óta a lánynevelés-történet szempontjából (hasonlóan a fiúk neveléséhez) az *intézményesült képzési formák fejlődéstörténetének* feltárása a középpontban áll. Különösen sok forráselemzés született a leány-

középiskoláztatás és a nők egyetemre kerülése, felsőfokú tanulmányai vonatkozásában. Egy másik kiemelt tématerület a lánynevelés-történet kiemelkedő alakjainak, a női művelődés támogatóinak, a lányiskolák szervezőinek az *életút-bemutatása*. Ez sem csupán magyar sajátosság, hiszen külföldi országokban is jól érzékelhető ez, az egyéni („hósi”) életpályákra felfűzött lánynevelés-történet, és ebben közös vonás az is, hogy a nők művelődési jogaiért fellépő személyek között a bemutatásokban inkább a „haladó szellemű”, „úttörő”, „modern” és más szavakkal jellemzett, vagyis a nők értelmi képességeit méltató, lányiskolákat szervező és azokban munkálkodó *nők* szerepelnek.

A neveléstörténeti kutatásokban már a kezdet kezdetétől, vagyis a XVIII-XIX. század fordulójától kiemelkedő terület volt a *pedagógiai eszmék* formálódásának nyomon követése is. Ez a lánynevelés és női művelődés múltja esetében szintén fontos törekvés, egészen napjainkig húzóódon. Most, az új évezredben azonban már világosan látszik, hogy mindezen tématerületek mellett – követve a történeti kutatások új irányzatait, merítve az összehasonlító neveléstudomány kérdésfelvetéseiből és szemléleti módjából, választ keresve az oktatásügy mai problémáira, reflektálva a modern agykutatások és egyéb új tudományos vizsgálódások nemekkel kapcsolatos eredményeire – *újabbak* is megjelentek a leánynevelés-történet feltárásában. Többek között például a mikrotörténelem, a személyes múlt iránti érdeklődés; a társadalom- és művelődéstörténeti keretek közé helyezett neveléstörténeti vizsgálatok; a statisztikai-demográfiai adatok mind teljesebb feltárására építő, a vizsgált történelmi korszakok/egy-iskolák vagy iskolatípusok teljes népességére figyelő kutatások; a korábban nem, vagy alig vizsgált források (például képi emlékek, irodalmi művek, sajtóanyagok, az oral history emlékei stb.) összegyűjtése és (új módszerekkel történő) elemzése; régiókon és országhatárokon átívelően elvégzett hatás- és recepcióvizsgálatok; felekezetek, nemzetiségek, országok között lefolytatott összehasonlító vizsgálatok; az európai (nyugati) szintéren túlmutató, posztkolonialista alapokon álló neveléstörténeti feltárások sorolhatók ide.

Kutatásaink alapján a lánynevelés- és nőtörténet historiográfiája vonatkozásában az alábbi eredményre jutottunk:

1. Hangsúlyozni kívánjuk, hogy a női (nevelési) múlt kutatása nem az 1960-as, 70-es években, a nőmozgalmak erősödését, a *women's studies* kibontakozását és intézményesülését követően, mégcsak nem is a társadalomtörténeti történetírás irányzatainak XX. század közepén történt elterjedésével kezdődött. **Forrásfeltárásaink bizonyítják**, hogy már a középkori-reneszánsz kori Európában is íródtak tudományos igényű, vagyis felhasznált forrásaikat feltüntető és azokat elemző, összevető művek. A XVIII-XIX. századtól, a történettudomány születésétől kezdve pedig számos nyugati példát hozhatunk arra, hogy a nők vagy a lányok nevelésének történetével foglalkozott egy-egy szerző. Mindez a XIX. században kibontakozó, tudományos igényű írt pedagógiai-neveléstörténeti irodalomban is tükröződött, jóllehet, már akkor megfigyelhetjük azt, a többnyire ma is szokásos tárgyalási módot, hogy a lánynevelés történetét vagy önállóan, a fiúk nevelésétől („a neveléstörténettől”) elszakítva, vagy annak csak – mintegy mellékes – részeként feltüntetve (például egy adott korszak nevelésügyét bemutató cikk, fejezet vagy könyv utolsó bekezdéseként) mutatták be.

2. A hazai neveléstörténet-írásban **fontos hagyományként** emelhetjük ki már a XIX. század végétől a magyar lánynevelés történetének kutatását; a források feltárása, egybegyűjtése és (újra)kiadása érdekében tett erőfeszítéseket. Kutatásaink megmutatták, hogy milyen páratlanul értékes leírásokat készítettek a leánynevelés intézményesülésének kezdeti időszakáról, a nőnevelés XIX. századi fejlesztőiről azok a kortársak (nem ritkán rokonok, kollégák, tanítványok), akik memoárjaikban vagy elemzéseikben eredeti kútfőket is idézve vallottak Brunszvik Teréz, Fáy András, Karacs Teréz, Teleki Blanka, Veres Pálné és mások munkásságáról. Az egyéni életút bemutatás mellett a nem intézményesült és az iskolai leánynevelés történetének feltárása, a témához kapcsolódó forrásmentés és forrásközlés, a legfontosabb külföldi művek magyar nyelvre történt átültetése és értékelésük

egyaránt jelen volt a XIX-XX. század fordulójának neveléstörténeti kutatásaiban.

3. A hazai neveléstörténészek leánynevelésről írt műveit és műrészleteit áttekintve látszik, hogy a **magyar történések bemutatása** mellett milyen fontos volt számukra mindig is a **külföldi kitekintés**, és hogy mennyire tájékozottak voltak – és azok ma is – a régebbi és a friss nemzetközi szakirodalomban. A nőnevelés történetével foglalkozó külföldi szerzők munkái, valamint a főbb európai-amerikai forrásmunkák bizonyíthatóan ismertek voltak az eddigi magyar kutatásokat végző szakemberek előtt.

4. Mivel módunkban állt tetemes mennyiségű külföldi másodlagos forrást áttekinteni, ugyanakkor azt is ki kell emelnünk, hogy néhány kivételtől eltekintve a magyarországi lánynevelés és női művelődés történetének részletei, fontos forrásai külföldön nem, vagy **alig ismertek**, nem szervesültek az „egyetemes” nőnevelés-történeti munkákkal. Ezzel a tématerülettel hazai kutatóink alig vannak jelen a nemzetközi folyóiratokban és konferenciákon, az elmúlt két évtized is csak kevés áttörést hozott ebben a vonatkozásban.

A nőkről írott újkori európai források recepciója és hatása Magyarországon

Értekezésünket széles nemzetközi kitekintéssel és nőtörténeti alapokra állítva végeztük. Ennek egyik igen fontos eleme volt, hogy forráskutatásaink során **több tucatnyi, a nőkről szóló külföldi elsődleges forrást** (esetenként csupán azok antológiákban található részleteit) gyűjtöttünk össze, illetve tanulmányoztunk külföldi kutatóhelyeken vagy digitalizált formában, virtuális tárhelyeken. Ezek az írások – melyek terjedelme néhány oldalastól akár több száz lapnyi szövegig terjedő volt – a XVII. század és a XX. század eleje között keletkeztek. Témájuk szerint több fontos csoportra oszthatók: alapvetően két nagy részre különíthetők el abból a szempontból, hogy a *nők ellen* vagy *nővédő* írásként jelentek meg. A nőellenes írások gyakran pontokba szedve gyűjtötték csokorba a női nem „hibáit”, tették nevetségessé a nők „tulajdonságait”, igen gyakran verses formában, sőt – akár – énekelhető változatban. Az

efféle, már a középkori Európában is jól ismert munkák jellemzően a nők erkölcstelenségét, hiúságát, pazarlását, csábítási praktikáit tették pellengérré, és közös vonásuk volt, hogy a nőket a férfiakkal összehasonlítva mindig ez utóbbiakat ítélték erősebbnek, okosabbnak, uralkodásra termettnek, állhatatosnak és felsőbbrendűnek.

Az 1200-as évektől a XVII. század közepéig a nőkérdésről keletkezett *querelle des femmes* irodalomnak igen kiterjedt csoportját alkotják a nők értelmi képességei és tanulási, művelődési jogai mellett érvelő források. Ezeket szerzőik (akik a *mizogyn* irodalmi művek alkotóihoz hasonlóan az újkor korai időszakáig zömmel férfiak voltak) gyakran egy-egy uralkodónőnek vagy nemesasszonynak ajánlották. Elterjedtségük egy ország vagy Európa területén (akár annak határain túl is) sokszor hasonlóan alakult, mint a nőellenes iratoké: nem ritkán több száz másolat is keletkezett róluk, amelyek a legkülönbözőbb helyszínekre eljutottak.

A **XVII-XVIII. századtól** – köszönhetően a könyvnyomtatás terjedésének, a kitáguló könyvkereskedelemnek és az olvasóközönség növekedésének – **a nőekkel kapcsolatos művek** és műrészletek **száma megsokasodott**. Kutatásaink során megpróbáltunk a lehető legtöbb ilyen írásműhöz vagy azok fragmentumaihoz hozzájutni (hangsúlyozva ezen a helyen, hogy szinte minden esetben újabb kori, nyomtatott formában, és nem az eredeti /kézíratos/ változatban tudtuk csak tanulmányozni ezeket a forrásokat). A munkát még 1988-ban, a reneszánsz kori francia és olasz – leginkább nőellenes – források gyűjtésével kezdtük. Ezekhez számos további, főként nővédő (spanyol, francia és katalán nyelvű) művet találtunk spanyolországi tanulmányútjaink során, amelyeken többször nyílt arra is alkalmunk, hogy az ilyen tartalmú kútfők forráselemzéséről tartott madridi doktori kurzusokba bekapcsolódjunk.

Jelen értekezésünkben arra törekedtünk, hogy **a lehető legátfogóbb képet** adjuk – előzmények említésével – az újkori nőirodalomról, nőekkel kapcsolatos véleményekről, kiterjesztve vizsgálódásainkat a hazai forrásokra is. Úgy gondoljuk ugyanis, hogy ezek megismerése nélkül nem értelmezhető mélységeiben és folyamatában a – kutatásaink súlypontját adó – hatalmas

mennyiségű, a nők tanulásáról, művelődéséről keletkezett magyarországi vita- és véleményanyag. Mindennek nyomán a következő megállapításokban összegezhjük kutatásunk eredményeit:

1. Magyarországon és Erdélyben az újkorban bizonyíthatóan számos külföldi szerző **nőellenes és nővédő írása volt ismert** hazai íróink körében. Ahogyan recepció-történeti vizsgálódásaink mutatják, a magyar szerzők egy része külföldi utazásai során jutott efféle forrásokhoz, például, mint peregrinus diák. Másrészt több európai mű került honi könyvtárainkba, ahogyan ezt a leltárak, könyvkereskedői feljegyzések, magánlevelezések és más források bizonyítják.

2. Fontosnak tartjuk kiemelni, hogy már a XVII. században voltak olyan magyar szerzők, például Kolosi Török István unitárius lelkész, akik megfogalmazták a nők tanuláshoz, művelődéshez való jogát, és azt az ugyancsak „modern”-nek számító gondolatot, hogy a férfiak és nők közötti különbségeket éppen a neveltetésük eltérései okozzák.

3. A felvilágosodás századában Magyarországon is jellemző volt, hogy – különösen a XVIII. század második felében, a nyugati államokhoz képest bizonyos fáziskéséssel – megszorodtak a nőkről, jogaikról, értelmi képességeikről, tanulási, művelődési jogaikról szóló írásművek. Ezek több esetben valamely európai mű *fordításaként* vagy *adaptációjaként* keletkeztek, illetve kimutatható, hogy szerzőjük ismert a témáról szóló külföldi munkákat, mint például Mikes Kelemen, Faludi Ferenc, Szerencsi Nagy István, Bessenyei György, Andrád Sámuel, Kazinczy Ferenc. Korabeli szerzőink olvasottságát, széleskörű tájékozottságát, nyelvtudását, történelmi, teológiai, filozófiai, költészettani és egyéb ismereteit egyaránt tükrözi az a tény, hogy olvasták, használták, fordították vagy újraírták Fénelon, Halifax, Darrell, Campe, Rousseau, Paul Janet, Martin Aimé és más – értekezésünkben részletesen bemutatott – külföldi szerzők lánynevelési tárgyú írásait.

Jellemző, hogy – szemben a nyugati országokban keletkezett újkori művek esetében látható nagyszámú női alkotóval –

Magyarországon jó ideig *alig tűnnek fel a nők* a saját nemük reprezentációját megvalósító művek szerzőiként, a hazai forrásokban közvetített nőkép ezért évszázadokon át alapvetően a férfiak által kreált. A XVII-XVIII. század tollforgató magyar nemesasszonyai is csak ritkán – és inkább személyes hangvételű költeményeikben vagy magánleveleikben – közöltek olyan gondolatokat, amely *általánosságban* a női nemről szólt.

4. A tematikus csomópontok között kiemelten is vizsgáltuk az újkori nők egyes **önművelési formáit**. Ezek között a korszakban mindvégig, és egyre szélesebb társadalmi rétegeket érintve követhető nyomon az **olvasó nők** históriája. A kutatásaink során összegyűjtött, előzetes várakozásunkat messze meghaladó számban a leányok és nők olvasásához tanácsokat és tiltásokat adó források egyértelműen bizonyítják, hogy a könyvek jelentőségét a nevelésben sok korabeli gondolkodó még a család és az iskola hatásánál is fontosabbnak vélte. A XVIII. század végétől mind fontosabb, a nemzeti, a magyar nyelvi és a vallásos nevelést illetően is kiemelkedő kérdéssé vált, hogy *mit és hogyan olvassanak* a lányok és nők. A gyors léptekkel növekvő, és a XIX. század végétől már komoly gazdasági vállalkozásként felfogható könyv- és sajtókiadás közönségének jelentős részét ők tették ki, ezért a szerzők és kiadók tőlük is kiemelten várták a hazai költészet és prózairodalom támogatását. A korabeli női lapok, nőknek nyomtatott irodalmi sorozatok vagy ismeretterjesztő művek, lányregények és más olvasmányok vizsgálata neveléstörténeti szempontból azért is fontos – mint ezt kutatásunk számos forrása bizonyította –, mert ezek is jelentősen formálták a korabeli olvasók nőideálját, amit segítségükkel pontosabban feltárhatunk, mintha csupán a nevelési tárgyú szövegeket tanulmányozzuk.

A nők irodalmi szalonokban, egyleti keretek között, színházakban, mozikban és más helyszíneken történő művelődéséhez csupán néhány adatot tártunk fel, ezekkel viszont szerettük volna jelezni azt a folyamatot, amely az újkor végére számos nyilvános helyen lehetővé tette megjelenésüket és ismeretszerzésüket.

5. **Műfajukat** tekintve sokszínűek voltak a nőkről, lánynevelésről szóló legkorábbi hazai források: pamflet, önálló értekezés, költemény, levélgyűjtemény, halotti beszéd, prédikáció, újságcikk és életvezetési könyv egyaránt található közöttük. Értekezésünk *új szemléleti módot* juttatott érvényre ezeket illetően, mert egyrészt nem csupán a nőket dicsérő és jogaikat követelő, hanem az őket gúnyoló forrásokat is beemeltük lehetőségeinkhez képest az értelmezés folyamatába, másrészt pedig kiemelten figyeltünk a korábban „első magyar nőmozgalmi dokumentumok”-nak aposztrofált, századvégi vitairatok *előtti* forrásokra is, (korai gondolati előzményeket kutatva) egészen a XVI. századig visszanyúlóan. A külföldi és hazai források között nem csupán az eddig született elemzésekre, hanem amikor csak lehetséges volt, magukra a szöveg-corporusokra támaszkodva végeztünk *összevetést*, aminek eredményeként nem csak az vált láthatóvá, hogy az Európában évszázadokon át keletkezett *querelle des femmes* irodalom egyes darabjai és gondolat-foszlányai (pró vagy kontra) eljutottak a magyar szerzők kezébe, hanem az is kitűnik, hogy hazai prédikátoraink, nevelőink, íróink műveikben *többre voltak képesek*, mint ezek egyszerű átvételére. A XVII-XVIII. századi magyar forrásokból a bibliai-mitológiai-egyetemes történelmi női példák felsorolása, felemlítése mellett előtűnnek a híres vagy „hétköznapi” magyar asszonyok is, akiket tevékenységeik közepette, erényeiket és hibáikat kiemelve mutattak be a szerzők.

6. A XIX. század során a lánynevelésről, annak céljáról, tartalmáról, iskolarendszerű fejlesztéséről kialakult **hazai viták** jól mutatják, hogy számos pedagógiai gondolkodó, iskolaalapító, oktatáspolitikus és tanár jól ismerte a korábbi és kortárs külföldi és magyar *pedagógiai* irodalmakat. Fénelon, Pestalozzi, Rousseau, Campe, Fröbel, Schleiermacher hatása például folyamatosan kimutathatóan jelen volt a leánynevelés akkori magyarországi történetében. Értekezésünkben vizsgálódási körünket tágítva azonban nem csak az ő gondolataiknak jelenlétét kutattuk, hanem olyan szerzőkét is, akiknek jogi, gazdasági, filozófiai vagy természettudományos művei voltak hatással a nőnevelésről véleményt megfogalmazó személyekre. Kutatásaink így többek között megerősítették azt, a neveléstörténetben már jól ismert tény,

hogy a lánynevelés történetében is kiemelkedő szerepet játszottak a különféle evolúciós elméletek, kiemelten is például Spencer, Darwin és Bain tanai.

7. Jóllehet, értekezésünknek nem volt kiemelt célja az, hogy a nő- és lánynevelés-történet kiemelkedő, mondhatni 'ikonikus' alakjai életútjának részletes bemutatását adja – hiszen róluk, miként számos esetben jeleztük, már saját koruktól fogva gyakran születtek hosszabb-rövidebb művek –, ám mégis fontosnak tartottuk, hogy művünk több pontján, ha csak vázlatosan is, de áttekintést adjunk az újkor legismertebb külföldi és hazai, **kimagasló műveltségű asszonyairól**. Bemutatásukkal – a teljesség igénye nélkül és röviden, elismerve, hogy nem koruk 'tipikus', inkább kifejezetten 'egyedi' utat járó női személyiségei voltak – az volt a célunk, hogy rávilágítsunk: a nők közül némelyek minden korban képesek voltak arra, hogy megítélésük, neveltetésük és társadalmi elfogadásuk korlátjai ellenére tehetségüket kiteljesítsék.

A hazai nő- és lánynevelés fejlődéstörténetének főbb jellemzői

Vizsgálódásaink során – bőven merítve a nő- és lánynevelés, szélesebb értelemben a neveléstörténet, az összehasonlító neveléstudomány és a történettudomány legújabb irányzatainak eredményeiből, tág forrásbázisából és kutatási metodikájából – megpróbáltunk választ keresni arra a nagyon összetett kérdésre, hogy hogyan jellemezhetjük a hazai nő- és lánynevelés-történet újkori alakulását. Az általunk választott időkeret meglehetősen széles ahhoz, hogy a kérdésre átfogóan válaszolhassunk. Az újkor Magyarországon és (a korszakon belül hosszabb ideig különálló Erdélyben) több, egymástól eszme- és társadalomtörténeti, nevelés- és iskolatörténeti szempontból jól elkülöníthető szakaszra bontható.

1. A korszak korai, XVII. századi időszaka a leánynevelés alacsony fokú intézményesültségével jellemezhető. Ekkor, és a XVIII. század nagyobb hányadában is, a lányok neveltetése zömmel nem iskolákban történt, közép- és felsőszintű tanulmányokat nem folytathattak. A felső társadalmi rétegek családjai gyakran kiemelten figyeltek lányaik fejlődésére. Ezt

életművükkel a hétköznapokban megerősítették azok a nemesasszonyok, mint például Lorántffy Zsuzsanna vagy Petróczy Kata Szidónia, akik önálló írásműveikkel, fordításaikkal, leveleikkel, iskolatámogatásukkal már a kora újkorban bizonyítékát adták tehetségüknek és – magán- illetve családi – nevelésük sikerességének.

2. A XVIII. század második felétől Magyarországon és Erdélyben is felélénkült a figyelem az oktatás kiterjesztése iránt, ami a leánysiskolák számának szaporodását is eredményezte. Az uralkodói törekvések mellett (melyek között kiemelten az apácarendek letelepítése, a Ratio educationis-ok és a Norma Regia rendelkezései említendőek) hangsúlyozni kell az iskolákat működtető felekezeti igyekezetét és lánynevelési eredményeit ebben az időszakban.

Az 1700-as évek végétől mindvégig a „hosszú XIX. században” – eltérő hangsúlyokkal és nevelési célkitűzésekkel, de folyamatosan kimutathatóan az iskolai és nem intézményesült lánynevelésben is – a legfőbb cél a hagyományos női szerepekre: az anyaságra, a háztartásvezetésre, gazdasszonykodásra történő felkészítés volt, és ez összekapcsolódott a **nemzeti szellem ápolásának, a magyar nyelv tanulásának és művelésének** az igényével. Ez nem magyarországi sajátosság volt, hiszen a nemzetállamok kialakulásának időszakában ugyanezt a világ számos részén láthatjuk abban az időszakban. Nemzetközi keretek közé helyezett kutatásaink, különösen azok bő forrásanyagra épített eszme- és problémátörténeti fejezetei világosan mutatják, mennyire **általános jelenségekről** beszélhetünk.

3. Abban azonban **jelentős eltérések** voltak egyes országok, népek között, hogy hogyan helyezték, képzelték el *önmagukat* a világ népeinek együttesében, kiktől próbáltak elhatárolódni és kikhez próbáltak igazodni saját lényegük definiálása során. Ennek a lényeges kérdéskörnek a komplex megválaszolásához kutatásaink során természetesen csak adalékokat, rész-ismereteket szerezhettünk. Ezek – tehát a magyar nőtörténet és lánynevelés-történet általunk feltárt, illetve újabb szempontok szerint vizsgált forrásai – azt mutatják, hogy a magyar nemzeti sajátosságokról, ezek védelméről egyrészt a „dicső múlt” eredményeit felemlgetve

szóltak a XVIII-XIX. századi szerzők, ezek jelentettek igazodási pontot, követendő példát. (A nők esetében például a „rég Magyar nagyszonyok”, akik a hon- vagy hitvédelemben, a tudományokban vagy az elesettek támogatásában kitűntek.) Másrészt pedig a nyugat-európai országok – különösen és kiemelten Franciaország, Anglia és a német nyelvterületek – jelentek meg az írott művekben. Lényegesnek tartjuk annak kiemelését, ami az eddigi általános művelődés-, eszme- és politikatörténeti kutatások során csak kevésbé élesen került felszínre: a nyugati országok asszonyainak felemlegetése az újkori hazai forrásokban az esetek jelentős részében **negatív** volt, viselkedési szokásaikat, öltözködésüket, gyereknevelési elképzeléseiket, főként azok követését a hazai szerzők **nemzeti szempontjaink ellen** valónak tartották. Közben költőink és politikusaink jó része például a francia forradalom eszméiért lelkesedett, a nőkről és lánynevelésről írott művekben és műrészletekben a francia nők kigúnyolása, az ottani divat, tánc, dajkafogadás és ennek hazai utánzásának helytelenítése állt. Nőtörténetünk XVIII-XIX. század fordulóján íródott forrásai tulajdonképpen olyan hazai hétköznapiak képét tükrözték, amelyekkel a szerzők többsége (például Decsy Sámuel, Bessenyei György, Pálóczi Horváth Ádám) a nők viselkedését illetően **nem volt elégedett**. Megoldást a nemzeti szellemű neveléstől, és – akkor még – inkább a családotól, kiemelten is az édesanyjától, és csak kisebb részt az iskolától vártak. Említésre méltó sajátosság még, hogy forrásfeltárásaink során elenyészően *kevés* olyan magyar nyelvű írást találtunk, amelyek *a magyarországi nemzetiségek* lányneveléséről szóló bármely információkat tartalmaznak.

4. A „hosszú XIX. században” világszerte (valóban világszerte, hiszen nem csak a nyugati országokban, hanem a hozzájuk kapcsolódó gyarmatbirodalmakban is) szinte beláthatatlanul nagyszámú forrás keletkezett a nők jogait és tanulmányi lehetőségeit, művelődését érintően. Az általunk vizsgált és elemzett **több száz hazai kútfő** – közöttük kiemelten is az újságcikkek, nőkről, nőknek írott könyvek, prédikációk és irodalmi művek – (párhuzamba állítva a témához kapcsolódó külföldi munkákkal) jól tükrözi, hogyan tartották magukat évtizedek, de akár évszázadok

távlatában is egyes gondolatok. A reformkori Magyarországon a születő pedagógiai irodalom, a szaporodó sajtótermékek – köztük a korábban nem létező tudományos igényű lapok – és a közélet különböző szinterei (a diéták, az irodalmi szalonok, a tudós társaságok, az olvasóköri és más társasági összejövetelek), de még az akkori irodalmi művek is kiváló fórumot biztosítottak a lánynevelés, a női művelődés kérdései megvitatásának. A korszak jellemzője, hogy a vélemények kifejtői, a lányiskolák szervezői, donátorai és tanárai között is minden korábnál jelentősebb számban megjelentek maguk a **nők** is. Így a velük kapcsolatos diskurzus már nem nélkülük, hanem aktív közreműködésükkel folyt, és ez a helyzet tulajdonképpen napjainkig erően jellemzővé vált.

Egységében és folyamatában szemlélve Újfalvy Krisztina, Takáts Éva, Karacs Teréz, Folnesics Lajos, Fáy András, Brunsvik Teréz, Széchenyi István, Steinacker Gusztáv, Teleki Blanka és más, a nőnevelés ügye iránt elkötelezett korabeli szerzők – például a napjainkban már alig említett Staut József, Csontos István, Kuthy Lajos, Nyíri István vagy Herepei Károly – írásban ránk maradt gondolatait, látszik, hogy hogyan erősítették, segítették egymást – fellépve a nők értelmi képességeiről lekicsinylően szóló írók ellen – ezek az emberek, akik tulajdonképpen már az egész országot átfogó változások előtt *évtizedekkel* megfogalmazták a lánynevelés és női művelődés korszerű és jövőbe mutató programját.

5. A leányiskoláztatás alapjait kiszélesítő, közép- és felsőfokú szintjeit kiépítő dualizmus kori Magyarországon az „értelmiségiek” (politikusok, lelkészek, pedagógusok, írók, újságírók, tudósok) körében is igen jelentős volt azoknak a száma (köztük nem kevés nő is említhető), akik azt gondolták, hogy a nőknek meg kell maradniuk a családi élet keretei között, és tanulmányaik középpontjában (legyen az iskolai vagy családi nevelés) az anyaságra és háziasszonyságra való felkészítésnek kell állnia. Ezek mellett azonban már nagy számban sorakoztak a lányok számára is kitágított (akár a fiúkival azonos) képzést követelő vélemények. Jellemző volt azonban, miként azt kutatásaink felszínre hozták, hogy még a leányérettségi, a nők egyetemre kerülése, a két nem koedukált nevelése témák felvetői is a legtöbbször úgy gondolták,

hogy a leányokat a tudományokra történő felkészítés *mellett* a „női szerepekre” is nevelni kell, így nem meglepő, hogy az első, érettségit adó hazai leánygimnáziumban a XX. század elején latin és kémia mellett például főzni is tanultak a lányok. Ezen a ponton is szeretnénk kiemelni, hogy mindez korántsem volt magyar sajátosság. A leányiskoláztatás történeti fejlődése során másutt is éppúgy tapasztalható volt az, hogy a középszintű képzés kiterjesztése olyan folyamat volt a nőnevelés történetében, amely korántsem azzal kezdődött, hogy a fiú-középiskolákhoz hasonló (pláne nem azokkal megegyező!) iskolákat szerveztek. Bár ezek mintaként, ugyanakkor ellenpontként mindig ott álltak a lányoktatás fejlesztéséért dolgozók előtt, **a leányiskolák különböző típusai erősen kötődtek a hagyományos női szerepekhez**, és a velük kapcsolatos legfontosabb viták középpontjában az a kérdés állt, hogy a leánynevelés tartalma és szervezeti formája ugyanolyan legyen-e, mint a fiúké, vagy szükség van sajátos, a „női szükségletekhez” illetve női feladatokhoz illeszkedő tananyagtartalmakra is.

6. Ha az oktatási törvénykezés lépéseit, az iskolaalapítások XIX. századi történéseit folyamatában nézzük, nem csak a létszámában és szerkezetében is mind jobban kiszélesedő, a XIX-XX. század fordulójára Európa más országainak leányiskoláztatásához nagyban hasonlító intézményesült nőnevelés kiteljesedett rendszerét látjuk, hanem kitűnnek annak problémái, visszasságai, ellentmondásai is. Jóllehet, a női népesség legnagyobb részét érintő kérdés az újkorban a **tankötelezettség kimondása**, majd betartatása volt, ez váltotta ki a legkevesebb vitát. Miként ezt értekezésünkben részletesen bemutattuk, a XVIII. század végétől több különböző, a lányok alsófokú iskoláztatását a fiúkéval együtt elrendelő szabályzat született, a folyamat megkoronázást az 1868-as XXXVIII., a népoktatásról készült törvénycikk jelentette. Kutatásaink során feldolgoztuk az **1869-1910 között** tartott hazai népszámlálások műveltségi viszonyokról szóló adatait, és ezek segítségével nem csupán az volt kimutatható, hogy hogyan **nőtt a hazai (női) népesség körében az írni-olvasni tudás**, illetve az iskolázottság, hanem jól láthatóvá váltak a fejlődés nemzetiségi, felekezeti, földrajzi szempontból való *jelentős eltérései* is. A

külföldi műveltségi mutatókról gyűjtött adataink és a hazai népszámlálások történetének vizsgálata érthetővé tette a korabeli adatok összehasonlításának nehézségeit.

7. A **leányközépiskolai hálózat** kiépítésének menete mérhetetlenül több ellentmondásosságot hordozott, kezdve azzal az alapvető kérdéssel – amely a XIX. század lányneveléssel kapcsolatos egyik legnagyobb vitatémája volt mindenütt a nyugati világban –, hogy szükséges-e egyáltalán a lányoknak középszintű nevelés. Ahogyan más országokban, úgy Magyarországon is a társadalmi-gazdasági valóságban, leginkább a korszak középosztályait érintő változásokban rejtett az igazi válasz.

A XIX. században minden korábbinál szükségesebbé vált a nők mind jelentősebb csoportjainak munkába állása, bár hangsúlyoznunk kell, hogy a „házon kívül” dolgozó nő alakja jóval korábbi jelenség Európában. Az iparosodás, a gyorsan kibontakozó urbanizáció, az egyedülálló és önmagát eltartani kénytelen nők számának magas (több országban egyharmad körüli) aránya a XIX. század második felében elodázhatatlanná tette különböző kenyérkereseti pályákra történő felkészítésüket. Nekik ugyanis nem volt esélyük, lehetőségük arra, hogy a korszak „ideális” családi életét éljék, vagyis hogy anyák és (eltartott) feleségek legyenek. Magyarországon is jellemző volt, miként ez számos más ország korabeli forrásaiból is kitűnik, hogy a hagyományos női szerepekhez közel álló, a gyermekek születésével és nevelésével, a háztartási és kertészeti munkákkal, népi művészettel, betegápolással összefüggő, olyan hivatások társadalmi elfogadása ment végbe legkönnyebben, mint a tanítónő, a nevelőnő, az óvónő, a (képzett) gazdasszony, a háziipari tevékenységre (iskolában, tanfolyamon) felkészített hímzőnő, kosárfonó-, kalapos-, csipkeverő- vagy varrónő, a baba vagy az ápolónő. A XIX. század utolsó harmadában a nyugati világban mindenütt, sosem látott mértékben kiteljesedett a különböző szakképző iskolák palettája, és lányok tízezrei készülhettek a harmadik szektor munkaköreire: kereskedelmi, postai, ipari, mezőgazdasági és egyéb állások betöltésére. Ugyanennek az időszaknak volt fontos törekvése a századforduló éveiben szinte mindenütt valóra vált álom: az érettségét adó leányközépiskolák megszervezése (legtöbbször már létező lányiskolák

tananyagának, képzési idejének bővítésével, illetve átszervezésével), ami karöltve járt egyes egyetemi karok nők előtt történt megnyitásával (kissé megelőzve azt vagy némileg attól lemaradva). A fiú- és leánygimnáziumok tananyaga azonban nem volt egységes még a XX. század elején sem, sőt, ahogy 1916-ig hazánkban, úgy több más európai helyszínen még az egyes, időben egymás mellett működő leánygimnáziumok tantervei is – egységes szabályozás hiányában – éveken át különbözőek voltak.

Leányközépiskoláztatással kapcsolatos vizsgálódásaink – támaszkodva a téma igen gazdag hazai és külföldi szakirodalmára – leginkább abban hoztak új eredményeket, hogy megpróbáltuk több, az 1890-es évek elején kiadott hazai sajtótermékből feltárni a **leányérettségi körüli vitákat**, és a hazai leány-középiskolai fejlődést megpróbáltuk széles nemzetközi keretek közé helyezni, hogy ezzel alapot teremtsünk későbbi összehasonlításokhoz.

8. Adatokat gyűjtve (főként a XIX-XX. század fordulóján lezajlott sajtó- és parlamenti vitákra koncentrálni) a **nők egyetemre kerülésének** külföldi és hazai kezdeteiről, azt láthatjuk, hogy Európa legtöbb országában hasonló volt a diskurzus érvkészlete, pró és kontra. A hazánkban sokak által kutatott téma már vizsgálódásainkat megelőzően is számos eredményt hozott felszínre, ezeket csupán olyan kisebb részeredményekkel tudtuk gazdagítani, mint például a külföldi nőhallgatókról szóló hazai sajtóanyagok elemző bemutatása, illetve egy 1907-es, Kmety Károly nevéhez fűződő parlamenti felszólalás sajtóvitájának sajátos, a Feministák Egyesületének olvasatát is tükröző, részletes bemutatása.

A problémátörténeti kutatások eredményei

1. Disszertációnk kiemelt részét jelentik azok a fejezetek, amelyekben megpróbáltunk egyes, a lánynevelés és női művelődés történetének sajátos területét jelentő témákra figyelni. Először is megkíséreltük feltárni a **háztartási és gazdasszonyi feladatokra** felkészítés újkori jellemzőit, mert – miként erre már többször is utaltunk – véleményünk szerint ez a korabeli lánynevelésnek sarkalatos pontja volt, akár a családi, akár pedig az alsó- és

középszintű iskolai nevelést tekintjük, a neveléstörténeti kutatások ezidáig viszont alig fordítottak figyelmet a feltárására. Magyarországon is jól látható, hogy a XIX. századtól az otthon, a háztartás sokkal inkább a fogyasztás, mint a termelés színtere, éppen ezért a takarékoskodás, a tárgyak rendben és tisztán tartása, folytonos szemrevételezése, javíthatása a család gazdasági helyzetét erősítette. Így a lányoknak tanított házi munkák az újkor során tartalmukban átalakultak, azok hangsúlyai áthelyeződtek. Az az elképzelés, hogy a nő a „ház anyyala”, az általa felügyelt otthon pedig „a béke szigete”, a modernizálódó társadalmakban is a háziasszonyok felelősségévé tette a háztartási munkák elvégzését vagy koordinálását, és ez akkor sem változott, amikor ők is növekvő számban kapcsolódtak be az iskolai tanulásba. A gombamód szaporodó háztartás-vezetési könyvek és a „háziasszonyi” alakját középpontba állító lányregények mellett a háziasszonyi-gazdasszonyi nevelést a korszakban az iskoláktól is többnyire elvárták. Több korabeli szerző fogalmazta meg Magyarországon is azt, hogy **a nő szorgalma, takarékos háztartásvezetése magának a nemzet sorsának az alapja.**

2. Kutatásaink során kiemelt figyelmet fordítottunk az **anyai szerepre** történő korabeli (családi és iskolai) felkészítésre is. Az újkori szerzők szerint ez még a háztartási ismeretek tanításánál is fontosabb, hiszen **a gyermekszülés és -nevelés a nemzet megmaradásának záloga.** Magyarország esetében is egyértelmű, hogy a XVIII. század végétől szinte „kultuszként” (Foucault szerint a női test „hiszterizálásaként”) aposztrofálható, a nők szerepei közül legfontosabbként, fő kötelességként kiemelt *anyaság*, mint a népesség (és így a gazdaság) növekedésének alapja jelent meg. Szeretnénk azonban kiemelni, hogy az általunk feltárt források elemzése *nem igazolja* azt, a (nevelés)történet-írásban főként korábban elterjedt véleményt, hogy a felvilágosodás korát megelőzően kevésbé voltak erősek az anyák gyermekükhöz fűződő érzelmei, lévén, hogy az „kultúrafüggő”. Péter Katalinnal egyetértve ezt a véleményt az evolucionista és Európa-centrikus történetírás (helytelen) következtetésének tartjuk.

Az anyaságra nevelés tartalma – különösen az iskolai képzés esetében – sokkal nehezebben megragadható, mint a háziasszonyi

teendőkre felkészítés egyértelmű, teljesen kézzel fogható és tantárgyasult elemei. Az anyai szerepre felkészítés, ahogyan a XVIII-XIX. századi források tartalmának átvizsgálása mutatja, egyrészt a jellemnevelésből, a (vallás)erkölcs kialakításából állt, hiszen az újkori gondolkodók többségének véleménye szerint a gyermekek jellemfejlesztése és a hit továbbadása, végső soron a vallás és az egész emberiség jövője múlik a nőkön. Az erkölcsi nevelés mellett fontosnak tartották az alapvető műveltségi elemek elsajátítását, és az írás-olvasás, számolás megtanulása mellett némi történelmi, földrajzi, irodalmi és egyéb ismereteket, egyrészt a gyermekek nevelése, másrészt a háztartás vezetése miatt, és célja volt mindennek az is, hogy a nő a férjének méltó (beszélgető-)társa legyen. Fontos volt még az egészségügyi, gyerekápolási tapasztalatok átadása is, ezt azonban inkább a tanácsadó könyvek és családi tapasztalatok segítségével tanulták hosszú időn keresztül a lányok, bár kiemelés érdemel, hogy a gyermekgondozás és az egészségtan a XIX. század végétől több külföldi és hazai leányiskola-típusban is megjelent önálló tantárgyként. Az anyaságra felkészítést célozta egyrészt a lányok körében bevezetett és bátorított testnevelés is, és gyakran a gyermekvállalás fontosságának hangsúlyozása vezette a divat szélsőségei (különösen a fűzőviselés), a tánc, a női sportok, a sok ülőmunka (a kézimunkázás!) elleni, folyamatos kritikákat megfogalmazó orvosok, lelkészek és tanárok tollát.

3. A **leány-testnevelés** vizsgálata a nevelés- és sporttörténeti kutatásokban viszonylag jól feltárt terület itthon és külföldön is. Annak komplex, az egészségneveléssel, a divattal, a női sportokkal és magával a női test megjelenítésével, a testképpel kapcsolatba állított feltárására, és pláne a kérdéskör Foucault-i, az újkori tudás és hatalom szexualitással kapcsolatos stratégiáival összefüggő vizsgálatára azonban kevés példát találhatunk. Értekezésünkben olyan átfogó – antropológiai és orvosi szempontokat is kiemelő – közelítéssel próbáltuk meg ezt a tématerületet áttekinteni, amely a test nevelésének kérdését a női-férfi test korabeli ábrázolásának változásaiból, különbségeik értelmezéséből, a nő fizikumáról alkotott, a XVIII. századtól jelentős szemléletváltást tükröző véleményekből indul ki. Ez a közelítési mód véleményünk szerint

annál is inkább fontos, mert nem csupán az újkori iskolai testnevelés és a női sportok világát segít jobban megérteni, hanem a férfi és nő értelmi, tanulásbeli különbségeiről folytatott korabeli viták gyökerét is, hiszen azok gyakran a két nem közti (valós vagy vélt) biológiai különbségekből indultak ki. A témával kapcsolatosan kutatásunk egyik fontos eredményének tekintjük annak a feltárását, hogy a korabeli természettudományos eredmények, nézetek hogyan járták át a neveléstani műveket. Kiemelten figyeltünk például a darwinizmus hazai és külföldi hatására.

Forráselemzéseink egyértelműen megmutatták, hogy az újkor utolsó szakaszában körülményeit, tanulási, művelődési és munkavállalási lehetőségeit, jogi és gazdasági helyzetét tekintve már egy meglehetősen új helyzetben lévő, „**modern nőtípus**” áll előttünk. Ugyanakkor hangsúlyoznunk kell, hogy kutatásaink egészében azt is felszínre hozták, hogy XX. századba átlépő nő – különösen, ha egy volt a sok millió vidéki parasztasszony közül – ezer szállal kötődött az évszázadok során csak keveset változott női szerepekhez, és hosszú út állt még előtte ahhoz, hogy lehetőségeit kiteljesítse.

A kutatás módszereinek értékelése és eredményeinek hasznosítása

Kutatásaink során a tág („újkori”) időkeretek között, nemzetközi kitekintéssel és nőtörténeti alapozással vizsgált leány-nevelés és női művelődés történetének *interdiszciplináris, sokszínű forrásanyag*on nyugvó, a kútfők *változatos elemzési módszerekkel* történt értelmezésére támaszkodó feltárását végeztük el. Az általunk felkutatott elsődleges források (kiemelten is a XIX. századi sajtóanyag) mellé a *szintézis-alkotási kísérlet* során nagy számban beemeltük munkánkba a más kutatók által már korábban közölt szövegeket is, törekedve azok pontosságának ellenőrzésére, szükség szerinti pontosításukra, és új nézőpontok szerint való áttekintésére, tematizálására.

Összegezve kutatási tapasztalatainkat és számba véve eredményeinket úgy látjuk, ez a fajta, a neveléstörténeti feltárás tématerületét **tágan értelmező, teljességre törekvő szemlélet**

minden hiányossága és nehézsége ellenére számos haszonnal járt. Új, a hazai és a külföldi gondolkodást térben és időben is kapcsolati rendszerbe állító, korábban homályban maradt összefüggésekre, kulturális kapcsolatokra rámutató munka született így. A nagyszámú forrás feltárása lehetővé tette a nőkről és nőnevelésről keletkezett eszmék nem csupán korszakról korszakra, hanem több esetben szinte évről évre kimutathatóan történt áttételét/átvételét, továbbgondolását, hatását.

Értekezésünk eredményének tartjuk a kronologikus témafeldolgozás mellett a szinkrón szempontok érvényesítését, kiemelten is a problémátörténet, valamint a hatás- és recepcióvizsgálatok vonatkozásában.

Kutatási eredményeink véleményünk szerint hasznosíthatók volnának a magyarországi pedagógusképzés különböző szintjein, nem csupán a neveléstörténet, hanem többek között az összehasonlító neveléstudomány, a pedagógiai antropológia és a nevelésfilozófia keretei között is. Feltárásaink összefüggései és részletei hasznosulhatnak a hazai történettudomány, a jog- és szociológiatörténet, az irodalom-, a sajtó-, a könyv- és könyvtártörténet oktatása és kutatása során is. Része lehet ez a mű a *nemzetközi* nő- és leánynevelés-történeti diskurzusnak.

Összegzés

Értekezésünkben megpróbálkoztunk annak összegző bemutatásával, hogy milyen volt az újkori magyarországi leánynevelés és női művelődés története. Kutatási előzményként számba vettük a nőtörténet és a leánynevelés-történet kutatásának eddigi legfőbb hazai és külföldi eredményeit. Számos forrás feltárásával és már ismert kútfők újraértelmezésével, különböző módszerek segítségével, régi és új tématerületek sajátos szempontú kidolgozásával készítettük ezt a művet. Munkánk során folyamatosan éreztük az izgalmas felfedezések örömét és az egyes nehéz kérdések miatti elbizonytalanodást.

Kutatásaink eddigi szakaszát lezárva – telve a jövőre vonatkozó, az itt összegzett ismereteinket kibővítő vizsgálódások

terveivel – megállapítjuk, hogy **az újkori magyarországi és erdélyi leánynevelés és női művelődés története szerves része volt az európai neveléstörténetnek.** Hazai pedagógiai gondolkodóink, oktatásiügyi szakembereink, iskolaszervezőink a korabeli források tanúsága szerint zömmel éppúgy gondolkodtak, mint nyugati kortársaik, vagyis fontosnak, a nemzet és az emberiség sorsa szempontjából lényegbevágónak tartották a lánynevelés fejlesztését. Ennek fogalma alatt – csakúgy, mint másutt – különböző korszakokban némileg mást értettek, ami csak kevésbé változott a XX. század elejéig-közepéig, az a lányok *hagyományos női szerepekre* történő felkészítésének fontossága, ennek szem előtt tartása volt. **A nőket azonban nem csak a háztartás vezetése, a gyermekek világra hozatala és nevelése, hanem a jó erkölcsök, a vallás, a magyar nyelv és a nemzeti értékek megtartása, ápolása miatt is kiemelt figyelem vette körül.** Kereső pályákra, tudományos és művészi hivatásokra történő iskolai felkészítésük ugyanakkor még a XIX. században is csak kis lépésekkel haladt előre, és számos vitával, problémával járt. Nyilvánvalóan ez is oka volt annak, hogy **a lányiskoláztatás XVIII-XIX. század fordulójától kezdődő kibontakozása** csak részben tartott a fiúiskolák történetével közös úton, **fejlődéstörténete** – különösen közép- és felső szinten – **sajátos, és nem általánosítható történet.** **Am nem is mellékes,** hanem tanulmányozásra méltó és sok tanulságot rejtő história. Fontos forrásainak és feldolgozásainak helye van a neveléstörténet nagy kánonjai között.

A magyar és egyetemes neveléstörténet-írásban többnyire a jövőre vár még az a feladat, hogy a két nem iskolai és nem intézményesült nevelésének együttes, komplexitásában és sokszínűségében kibontott történetét összefoglalja. Ez az értekezés minden eredményével – belátva valamennyi hiányosságát – egy ehhez készült előmunkának tekinthető.

publikációi és előadásai

Önálló kötetek

Hölgyek napernyővel. Nők a dualizmus kori Magyarországon 1867-1914. Pécs, 2008. Pro Pannonia Kiadó. 222 oldal

Női élet, lánynevelés az újkorban. Válogatott tanulmányok. Budapest, 2015. Gondolat Kiadó. 239 oldal

Szerkesztett művek

Társadalmi nemek. (Educatio 2007/IV. szám) Budapest, 2007. Oktatókutató és Fejlesztő Intézet. (Társszerkesztő: Forray R. Katalin)

Tollam szivárványba mártom – Források az európai nőörténet köréből az ókortól a 20. századig. Szöveggyűjtemény. Pécs, 1999. OSZK-MEK.

URL: <http://mek.oszk.hu/02100/02110/>

Érdekességek a nők történetéből. Pécs, 1996. júl. 24. IQDEPO (Dimenzió Software Magazin 8.).

URL: <http://www.mek.oszk.hu/02000/02035/> Formátum: .exe és .html

Könyvfejezetek

Antonina de Gerando. In: *Femmes pédagogues.* t. I. – De l'Antiquité au XIXe siècle. Dir.: Houssaye, Jean. Paris, 2008. Ed. Fabert, 585-610.

Thérèse Brunsvick. In: *Femmes pédagogues.* t. I. – De l'Antiquité au XIXe siècle. Dir.: Houssaye, Jean. Paris, 2008. Ed. Fabert, 281-309.

Tudós nők a 17-18. századi Európában. In: Fizek Natasa, Nóbik Attila (szerk.): *Ünnepi tanulmányok a 60 éves Pukánszky Béla tiszteletére*. Szegedi Egyetemi Kiadó – Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged, 2014. 107-125.

„Nők csak mértékkel olvassanak” – Adalékok a hazai női olvasóközönség 18-19. századi formálódásának történetéhez. In: Csóka-Jaksa Helga, Schmelcz-Pohánka Éva, Szeberényi Gábor (szerk.): *Pedagógia - oktatás - könyvtár: Ünnepi tanulmányok F. Dárdai Ágnes tiszteletére*. Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár, Pécs, 2014. 319-342. (A Pécsi Egyetemi Könyvtár Kiadványai; 12.)

„Okos asszony nem marad gyermek nélkül” – Anyai szerep, gyermeknevelés a 17-19. századi Magyarországon. In: *Tanulmányok a gyermekkultúráról*. Szerk.: Bús Imre, PTE IGYK – Gyermekkultúra Kutatócsoport, Szekszárd, 2013. 25-55.

Művek a nőkről, tanulási jogairól a kora újkori Itáliában. In: *Értékközvetítés és -átadás. Nevelés- és művelődéstörténeti tanulmányok*. Szerk.: Bús Imre- Klein Ágnes-Tancz Tünde (PTE IGYK, Szekszárd, 2012.) 17-25.

Korai hazai források a nőkről és tanuláshoz való jogokról. In: *Útjelzők*. Tanulmányok Forray R. Katalin 70. születésnapjára. Szerk.: Orsós Anna – Trendl Fanni, PTE BTK, Pécs, 2012. 154-165.

A francia és spanyol nőnevelés történetének feltárása (Historiográfiai áttekintés) In: *A művelődéstörténet és a pedagógia vonzásában*. Szerk.: Csiszár Miklós, Mihalovicsné Lengyel Alojzia, Némethné Farkas Gabriella; Veszprémi Szemle Várostörténeti Közhasznú Alapítvány, Veszprém, 2011. 94-10.

Tanulmányok

Investigación y enseñanza: la mujer en la historia y en el presente.: Informe Húngaro. *Revista Historia de las Mujeres*, Lima, XVI/159. 2015.

Magyar művek és kutatások a nőnevelés történetéről a XX. század közepéig. *Magiszter*, Csíkszereda, 13/1. 2015. 77-91.

Női élet, leánynevelés a XVI–XVIII. századi Magyarországon. *Eruditio – Educatio*, Komarno, 2015/1. 5-32.

XVII. századi francia művek a nőnevelésről. *Képzés és Gyakorlat*, 2015/1.

Tendenciák és eredmények a nőnevelés-történet nemzetközi kutatásában. *Neveléstudomány: Oktatás, kutatás, innováció*. 2013/3. 22-39.

Társadalmi nem és iskola. *Educatio*, 2007/4. 543-550. (Társszerző: Forray R. Katalin)

„Az agyvelő aránylagos könnyűsége...” – Dualizmus-kori vélemények a nők testi és lelki tulajdonságairól. *Palimpszeszt*, 2002/december 19. sz. ELTE elektronikus kiadványa, szerk.: Tóth Tünde,

URL: http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/19_szam/04.html

Híres nők a csillagászat történetében. *Valóság*, 1998/2. 84-98.

Halk női hang a 18. századból. *Iskolakultúra*, 1997/6-7. 164-166.

Josefa Amar y Borbón könyve az egészségnevelésről. *Egészségnevelés*, 1997/5. 252-253. o.

Női lapok a 18-19. század Európájában. *Világtörténet*, 1997. ősz-tél, 74-78.

Női időtöltések száz évvel ezelőtt. *Valóság*, 1997/3. 36-44.

A modern leánynevelés útjain – De Gerando Antonina. *Embernevelés*, 1996/2. 11-18.

Kmety képviselő úr és a „női szörnyetegek” – Egy 1907-es parlamenti felszólalás sajtóvisszhangja. *Iskolakultúra*, 1996/3. 101-103.

Így látták a magyar nőket külföldön, a századfordulón. *Honismeret*, 1995. szeptember, 69-70.

Nemi erkölcsök, magzatveszejtés a történeti Baranya református falvaiban. *Honismeret*, 1995. január, 57-59.

Lexikon-szócikk

Flemming, Williamina Paton Stevens. In: Hockey, Thomas (editor in-chief): *Biographical Encyclopedia of Astronomers*. I. Springer, New York, 2007.

Tudományos-ismeretterjesztő cikkek

Maturáló kisasszonyok. Az érettségi vizsga hőskora. *IPM*, 2005/október 84-90.

Szoknyás üstökös vadászok. *IPM*, 2004/október 82-87.

Recenziók

Szerep és alkotás. *Századok*, 1998/4. sz. 979-981. (Társszerző: Fericsán Kálmán)

Áll előttünk nyolc virágszál. *Napi Magyarország*, 1998. február 14., 18.

Historia de las mujeres IV. El siglo XIX. *Világtörténet*, 1995. tavasz-nyár, 76.

Diccionario de mujeres célebres. *Világtörténet*, 1995. tavasz-nyár, 75.

Konferencia-előadások

La presse féminine en Hongrie dans la deuxième moitié du XIX-e siècle. MTA Magyar-Francia Történeti Vegyesbizottság konferenciája, Pécs, 1996.

Western influences and national characteristics of the 18th century Hungarian women education literature. ISCHE XXXIV. konferenciája, Genf, 2012. június 24.

dc_1067_15

Fináczy Ernő és a nőnevelés történetének kutatása. 150 éve született Fináczy Ernő – tudományos tanácskozás. MTA neveléstörténeti albizottsága, WJLF Pedagógia szakja és MSZT oktatásszociológiai szakosztálya közös rendezvénye, Budapest, 2010. május 28.

Nők a tudomány történetében. Tudományos Napok, Kaposvári Egyetem, 2011. május 2.

Teleki Blanka. Teleki nemzetközi szimpózium, Pécs, 2012. október 30.

Tudós nők a XVI-XVII. századi Európában. MTA Neveléstörténeti Albizottsága – SZAB Neveléstörténeti Munkabizottsága tudományos ülése, Szeged, 2014. december 19.

Televíziós előadás

Az első magyar leányközépiskola. (MTV 1, Magyar elsők c. műsor, 2004. január 24. Szerkesztő: Takács Vera.)

URL: <http://videa.hu/videok/tudomany-technika/az-elso-magyar-leanykozepiskola-dualizmus-kozepiskola-leany-2dmSLBIHTQbqkxjV>

Rádiós előadások

Hölgyek napernyővel. – A Társalgó című műsorban elhangzott beszélgetés – Riporter: Marton Éva. Szerkesztő: Lehoczky Orsolya. Műsorvezető: Győri László Elhangzott: Bartók Rádió, 2009. április 28. 19.10-19.20

URL: <http://www.youtube.com/watch?v=iZKEOmsOUc8>

Nők tegnap (a XIX. században), ma és holnap (a XXI. században) – hétköznapok, munka, kultúra, sport, divat, életmód, lehetőségek –
Felelős szerkesztő: Rékai Gábor Elhangzott: MÉRLEG 1997. július 30.,
– Kossuth Rádió 22:30-23:00 URL:
<http://kerikata.hu/hangtar/merleg.mp3>

Kéziratok

Nők a dualizmus kori Magyarországon, 1867-1914. PhD értekezés.
JPTE, Pécs, 1997. 240 oldal

Női tanerők. In: Uő.: *A történeti Baranya megye római katolikus iskolaügye 1868-1918 között. Különös tekintettel a római katolikus elemi iskolák és tanítóik helyzetére.* Egyetemi doktori értekezés.
JPTE, Pécs, 1993. 134-140.

Nők a reneszánszban. Szakdolgozat. JPTE, Pécs, 1989. 70 oldal

Egyéb, nő- és lánynevelés-történetről írott művek

Önálló kötet

Holdarcú, karcsú ciprusok – Nők a középkori iszlámban. Budapest, 2003. Terebess Kiadó, Terebess Text. 110 oldal

Könyvfejezetek

Művelődés a középkori al-Andalúzban, különös tekintettel a nők lehetőségeire. In: *Az identitás régi és új koordinátái.* Tanulmányok Anderle Ádám 65. születésnapjára. Szeged, 2008. Új Palatinus Könyvesház, 36-44.

La mujer azteca. In: *Iberoamericana Quinqueeclesiensis 2.* Eds.: Ferenc Fischer, Gábor Kozma, Domingo Lilón, Universidad de Pécs, Centro Iberoamericano, Pécs, 2004. 537-554.

Nők a fátyol mögött. In: Uő.: *Nevelés és művelődés Hispániában. Történelmi tanulmányok.* Szeged-Pécs, 2009. 71-79.

Költőnők a középkori Andalúziában. In: Uő.: *Nevelés és művelődés Hispániában. Történelmi tanulmányok.* Szeged-Pécs, 2009. 79-97.

Tanulmányok

Életképek a 18. századi Törökországból. Lady Wortley Montagu levelei a török nőkről. *Világtörténet*, 2005 ősz-tél 46-60.

A nők jogai a középkori iszlámban. *JURA*, 2005/2. 11. évf. 20-29.

„Fátyolos” problémák – Európa mai oktatásügye és a muszlimok I-II. *Új Gondolat*, 2004. dec. II/3. 40-41. és 2005. június III/1. 44-45.

Leánynevelés az aztékok körében. *Neveléstörténet*, 2004/1. 92-110.

Női egészség, női gyógyítók az aztékoknál. *Egészségnevelés*, 2003/4. 180-183.

Nőkép és lánynevelés az 1960-as évek Magyarországon – a tantervek tükrében. *Acta Paedagogica*, 2002/4. 14-21.

Női szépségápolás az iszlám középkori világában. *Világtörténet*, 2002/tavaszi-nyári, 3-20.

Holdarcú, karcsú ciprusok – A női szépség ábrázolása a középkori iszlám irodalomban. *Valóság*, 2001/12. 28-39.

Bús donnák és más csodák – Magyar utazók írásai a spanyol nőkről (1808-1911). *Valóság*, 1999/7. 58-65.

A Belle époque Párizsa és Párizs Bella Oterója. *Valóság*, 1996/12. 61-65.

Tudományos-ismeretterjesztő cikkek

Lánynevelés az aztékoknál. *Babák és szülésznők*, 2006. március 4-6. o.

Levelek a háremből. *IPM* 2005/november 80-90.

Recenzió

Bornemissza Anna mindentudó szakácskönyve. *Iskolakultúra*, 1997/2. 90-92.

Konferencia előadások

A nők helyzete Magyarországon az 1950-es évek első felében.

Dunaújváros 50 éves – tudományos emlékkonferencia. Dunaújváros, 2000. május 2.

La mujer azteca.

I Encuentro Internacional en Pécs de Latinoamericanistas de Europa Central. Pécs, 2003. április 4-5.

Televíziós előadás

Nők az iszlám világában. (Nyitott Egyetem – Pécsi Városi Televízió, 2002. november 3. Szerk.: Kosaras Attila) URL: <http://videa.hu/videok/tudomany-technika/nok-az-izlam-vilagaban-arab-divat-fatyol-rCEXe6RoQepLpwnW>

Rádiós előadás

A háremek titka — Az Irodalmi Újság című műsor részlete —
Riporter: Markovics Ferenc Műsorvezető: Antal István. Szerkesztő: Jósvai Lívია. Felelős szerkesztő: Kőrösi Zoltán; Elhangzott: 2002. augusztus 10., – Kossuth Rádió 15:05-16:55 URL: <http://kerikata.hu/hangtar/harem.mp3>

Megjegyzés: A fentiekben felrosolt csaknem valamennyi publikáció teljes szövege elérhető az alábbi honlapon: <https://kerikatalin.wordpress.com/>